

I

Het was maart, het begin van de lente. Bij aankomst in Nederland verwachtte ik overal bloemen. Precies zoals op de Ansichtkaarten die mijn vader mij stuurde toen ik nog in Casablanca was. Overal tulpen, rood, geel, paars, alsof de straat een Marokkaans tapijt was. Die Ansichtkaarten waren van de Keukenhof, zo bleek later. Dat was het beeld dat ik van Nederland had. De werkelijkheid zag er heel wat grauwer uit. Het was wel lente, maar niet in Rotterdam.

Ik was vijftien toen ik uit Marokko vertrok. De lente was net aangebroken, en als de lente komt, dan wordt die ook verwelkomd. Zodra de zon begint te schijnen, verandert alles. Huizen worden ondersteboven gehaald, ramen en deuren opnieuw geverfd, plantjes voor de ramen en op de terrassen gezet. De komst van de lente betekent ook het begin van de vrijheid. Kinderen spelen de hele dag op straat en komen pas binnen als ze honger of dorst hebben. De meisjes verzamelen zich voor de deur van een van de huizen om te kletsen, te zingen en muziek te maken. De jongens verzamelen zich aan het einde van de straat.

Dat was de sfeer die ik achter me liet. Dat was Marokko, waar mijn oma achterbleef, van wie ik verschrikkelijk veel hield, en al mijn vriendinnen, en mijn witte kat.

Het was halverwege de jaren zeventig, de periode waarin de eerste vrouwen en kinderen uit Marokko naar Nederland kwamen. Het vliegtuig zat vol met moeders en hun pasgeborenen,

baby's, peuters, kleuters en tieners. Mannen waren er in het vliegtuig nauwelijks te bekennen: die stonden op Schiphol op hun gezinnen te wachten. Allemaal stonden ze tegen het glas gedrukt om een blik van hun vrouw of kinderen op te vangen. En tussen al die mannen stond mijn vader.

Er was in die periode geen baard of djellaba te bekennen in Nederland. Iedereen zag er modern uit. De mannen waren keurig verzorgd en droegen een pak, ook mijn vader. Die had ook nog een mooie hoed op, wat hem onderscheidde van de rest.

Iedereen keek blij en gelukkig. Eindelijk herenigd. Niemand wist wat de toekomst zou brengen, wat de vrouwen te wachten stond, wat er van de kinderen terecht zou komen. Migratie was een nieuw begin, een nieuw perspectief. Dat was wat iedereen uitstraalde, ook mijn moeder en ik.

We kwamen aan op een zondag. De weg van Schiphol naar ons nieuwe huis in Rotterdam Noord was vreemd. Alles zag er verlaten uit. Ik keek uit het raam, het was doodstil. Ook in Rotterdam was het stil op straat. Er was niemand, alleen een man met een hond. Ik keek mijn vader aan en vroeg: 'Waar zijn de mensen?'

'Die zitten thuis, het is zondag en hier zijn ze christelijk,' antwoordde mijn vader.

'Ze kunnen toch naar buiten, ook als ze christelijk zijn?' zei ik.

'In Nederland gaat iedereen tegelijk naar buiten en tegelijk weer naar binnen, alsof ze het hebben afgesproken. Het went wel,' mompelde hij.

Maar het wende niet. Op zondag gingen de Nederlanders fietsen, naar het park, naar een museum of op familiebezoek. Wij hadden geen familie, wij hadden geen fiets en in een museum waren we nog nooit geweest. We gingen ook niet naar de Keukenhof. Dus zaten we op zondag thuis. Nu, meer dan dertig jaar later, is zondag nog altijd een dag waar ik me niet goed raad mee weet.

Ons interieur zag er vrij somber uit. Later zag ik dat alle Marokkaanse gezinnen eenzelfde inrichting hadden. Fluwelen banken, vaak een beetje groenig. Een formica eettafel. En een salontafel die zeker de helft van de toch al niet grote woonkamer in beslag nam.

Mijn vader had op een rommelmarkt een ouderwetse radio voor mij gekocht. Jarelang heb ik die bij elke verhuizing meegenomen. Hij had het formaat van een laptop, met aan de voorkant een soort kleedje en onderaan een aantal druktoetsen en een grote knop. Met een draai ging hij aan en met de knop kon je van frequentie veranderen.

Alleen deze radio, zei mijn vader, kon de Arabische wereld ontvangen. Zijn favoriete programma was *Maghreb el Chououb*, 'De Maghreb van de volkeren'. Dat was een Algerijns politiek programma dat vooral 's avonds kon worden beluisterd, waarin alle leed van de Arabische wereld en het complot van Amerika daartegen, breed werd besproken. Dat werd onderbroken met nationalistische liederen over Palestina.

Op een lage kast stond een pick-up die voortdurend Oum Kalthoum liet horen. Oum Kalthoum is een bekende Egyptische zangeres, een legende in de Arabische wereld. Zij trad in alle Arabische landen op, ook in Marokko. Daar klonk haar stem vanuit alle hoeken van de straat. Overal waar je ging, hoorde je haar zingen over liefde en verdriet, bij de bakker, in alle winkeltjes, zelfs in de taxi. Als zij op tv was, rende iedereen naar huis om te kijken. Wij hadden een zwart-wit-tv en de buren, die geen tv hadden, kwamen met krukjes bij ons thuis voor de buis zitten.

Zij zong klassieke gedichten uit *Robiat Khayyam*, van de briljante Iraanse dichter en filosoof Omar Khayyam, waar mijn vader een grote fan van was. Omar Khayyam werd geboren in 1047, maar pas in 1912 werden zijn gedichten in het Arabisch vertaald. Islamitische geleerden verketterden hem en verbrandden zijn boeken vanwege zijn afvalligheid. Maar dat heeft niet geholpen. Zijn gedichten over de liefde, *zandaka* – een verza-

melbegrip voor ongelof, atheïsme en afvalligheid – en over drank, waar mijn vader ook erg van hield, drongen door in de hele Arabische wereld, dankzij Oum Kalthoum. Hoewel de teksten die ze zong soms abstract waren en de woorden diepzinnig, begreep iedereen ze. Oum Kalthoum was het symbool van de Arabische eenheid, waar in die tijd iedereen naar verlangde.

Mijn vader zong al haar liedjes mee. Zo koesterde hij zijn herinneringen.

Ik had niet zoveel met Oum Kalthoum. Ze zag er niet echt mooi uit en had altijd een zonnebril op. Haar liedjes duurden naar mijn gevoel uren, alle zinnen werden tientallen keer herhaald, nooit kwam er een einde aan. Als zij begon te zingen, ging ik andere dingen doen, of naar bed. Toch moet ik via haar onbewust een liefde hebben gekregen voor de Arabische taal. Later, toen ik haar begon te bewonderen, zocht ik alle woorden op die ik niet begreep. Vooral de gedichten van Omar Khayyam, die zij ook zong, bleken prachtig.

Ik had mijn eigen herinneringen meegenomen in de vorm van tientallen cassettebandjes van Fairuz. Fairuz, een Libanese zangeres, was mijn absolute favoriet. Zij was anders dan alle andere Arabische zangeressen. Ze kleepte zich anders, haar stem klonk anders en ze zong over gewone, dagelijkse dingen. Niet alleen over de liefde, maar ook over de buurjongen die kattenkwaad uithaalde, en over de buurman die ruzie had met zijn vrouw en last van zijn schoonmoeder.

Met haar stem stond ik op en ging ik naar bed. Dat was mijn troost.

Mijn moeder had haar eigen bandjes, met Marokkaanse volksmuziek, van *Shikhat* die *el Aita* zongen, zoals het daar bekendstaat. Dat is muziek uit haar streek, zeer gepassioneerd en in Marokko zeer populair. Shikhat zijn vrouwen die dansen en zingen over liefde, verdriet, moederschap, dood. Hun manier van doen doet mij vaak denken aan de manier waarop ook zigeuners zingen.

En zo was het elke zondag een soort kermis bij ons thuis. Het

leek bij ons wel *jamaa el Fna*, zei mijn vader. Dat is het beroemde plein in Marrakech, waar straatartiesten spelen, verschillende soorten muziek worden gedraaid, slangenbezweerders bedelen en travestieten buikdansen. Iedereen is daar bezig met zijn eigen hobby, zonder dat iemand zich eraan stoort.

Mijn vader zat aan het raam naast zijn grote pick-up met Oum Kalthoum. Ik zat op mijn kleine kamer met mijn oude, versleten cassette recorder, waar ik tien klappen op moest geven voordat hij het deed. En de cassettebandjes van mijn moeder werden elke keer ingeslikt door het apparaat, en dan riep ze mij om ze er weer uit te halen en ze er met een pen weer in terug te krijgen. Terwijl Oum Kalthoum klonk in de woonkamer en Fairuz in de mijne, liep mijn moeder met de recorder door het huis alsof het een handtasje was, met de muziek aan. En alsof dat nog niet voldoende was, klonk op de achtergrond ook nog de radio over ernstige onderwerpen, afgewisseld met nationalistische liederen.

Zo overleefden wij de zondag. Intussen werd het huis schoongemaakt en werd de couscous voorbereid. In Marokko is vrijdag de dag waarop de mensen naar de moskee gaan en couscous eten. Maar omdat vrijdag een werkdag is in Nederland, had mijn moeder de zondag daarvoor uitgekozen.

Hoewel ik enig kind ben, heb ik dat nooit zo sterk ervaren, althans niet in Marokko. Ja, soms, wanneer ik ruzie kreeg met een ander kind en er dan broertjes en zusjes bij kwamen staan. Ik had alleen mijn moeder. Die telde overigens voor tien. Zij was voor niets en niemand bang.

Mijn vader had al twee kinderen voordat hij trouwde met mijn moeder. Hun moeder was overleden en zij werden opgevoed door mijn grootmoeder van vaderskant. Ik zag ze niet vaak. Ze

waren een stuk ouder dan ik en ik heb ook later nooit een echte band met ze gekregen. Mijn vader wel, die ging regelmatig op bezoek bij mijn oma om ze te zien. Soms kwamen ze ook bij ons, maar dat waren beleefdheidsbezoeken. Nadat mijn vader emigreerde, werd het contact steeds minder.

In Marokko konden mannen tot 2004 met meerdere vrouwen trouwen zonder dat hun eerste vrouw hiervan op de hoogte was. Onlangs kreeg ik een handgeschreven brief, in het Arabisch, van een zeven jaar jongere halfbroer, van wiens bestaan ik niet wist. Mijn vader bleek een verhouding te hebben gehad met zijn moeder. Zij raakte zwanger en in Marokko moet je, als een vrouw zwanger raakt, trouwen of de gevangenis in. Mijn vader koos eieren voor zijn geld en is met de vrouw getrouwd. Vlak na de geboorte van mijn halfbroer is hij naar Nederland vertrokken.

Inmiddels is het in Marokko geen vanzelfsprekendheid meer om meerdere vrouwen te hebben. Met de wijziging van het familierecht in 2004 is dit soort praktijken veel moeilijker gemaakt: de eerste vrouw moet schriftelijk toestemming geven voor een tweede. Maar in plattelandsgebieden zal bigamie blijven bestaan zolang het juridisch niet helemaal wordt verboden. In de praktijk kiezen arme vrouwen er eerder voor om toestemming te geven dan om met kinderen en al op straat te worden gezet.

Mijn moeder hoorde pas nadat mijn vader was geëmigreerd van het bestaan van een tweede vrouw, maar ze heeft het altijd verzwegen en ook mijn vader sprak nooit over dit stuk van zijn leven. Mijn halfbroer heeft mijn vader nooit gekend. Zijn moeder had jarenlang in haar eentje moeten zien te overleven.

Dat ik enig kind was, was uitzonderlijk in Marokko. In Casablanca was het daarom in onze hele buurt bekend. In de zomer ging soms de hele straat naar het strand. Moeders, kinderen en oma's, iedereen ging mee, behalve ik. Ik mocht nooit met de buurtkinderen mee, omdat mijn moeder bang was dat ik ver-

dronk. Als iemand vroeg waarom ik niet meeding, hoorde ik de buurtkinderen roepen: ‘Zij is enig kind.’

Alsof ik een schaars product was, waar je zuinig op moest zijn omdat het anders verdween. Als ik protesteerde en tegen mijn moeder schreeuwde dat de andere kinderen wel mee mochten en waarom ik dan niet, antwoordde zij harteloos: ‘Zij hebben te veel kinderen en kunnen er best eentje kwijt.’

De zee nam alleen en gaf niet terug, zei mijn moeder. Haar angst was wel begrijpelijk. De Atlantische Oceaan was meedogenloos, zeker in de buurt van Casablanca. Elke zomer verdronk er wel een kind uit de buurt, ook kinderen die konden zwemmen. Het waren bijna altijd jongens in hun tienerjaren. Ik kan me nog goed het verdriet herinneren van de gezinnen waarvan een kind was verdronken. Het waren verschrikkelijke tafereelen van verdrietige moeders die zich de haren uit het hoofd trokken en hun gezichten openkrabden uit verdriet en schuldgevoel over het verlies van hun kind.

Zo kwam het dat ik in de zomermaanden altijd in mijn eentje rondhing op straat. Dan wachtte ik in de hitte ergens voor een deur totdat de andere kinderen terug waren. En als ze dan terug waren, vertelden ze stoere verhalen over hoe leuk het was op het strand. Dat waren de weinige momenten dat ik dacht: had ik maar broertjes en zusjes.

Maar pas in Nederland begon ik me echt enig kind te voelen. In Marokko kwamen voortdurend neefjes en nichtjes over de vloer, of ik speelde met de kinderen uit de buurt en zocht vriendinnetjes op, maar in Nederland was dat geen vanzelfsprekendheid. Iedereen zat binnen en bij een ander huis aanbellen en vragen of hun dochters met mij wilden praten was ongewoon. Ineens zat ik met twee ouders opgescheept.

Het vertrek naar Nederland was niet mijn keuze, maar die van mijn vader. Mijn moeder was blij dat we naar Nederland vertrokken, maar ik een stuk minder. Ik was vijftien, een leeftijd waarop vriendinnen een belangrijke rol spelen. Toen ik het ze vertelde, waren ze erg blij voor mij, want dit was mijn kans om te gaan studeren in het buitenland. Maar ik wilde ze niet missen.

Ik wilde niet zonder de momenten dat wij tot diep in de nacht op het dakterras zaten en over alles kletsten. Ik wilde de verhalen die zij dagelijks te vertellen hadden over hun ouders, hun familie, hun burens blijven horen. Ik wilde de momenten dat wij met z'n allen op de Marokkaanse bankjes met een deken naar Arabische films keken van Omar Sharif niet missen.

Zij zouden doorgaan elkaar te ontmoeten en ik moest weg. Zij vonden dat ik voor mezelf moest kiezen en mee moest gaan. Als zij zo'n kans hadden gekregen, waren ze onmiddellijk vertrokken.

Eenmaal in Nederland aangekomen, heb ik de eerste maanden mijn koffers niet willen uitpakken. Ik wilde het liefst onmiddellijk naar school, maar dat was niet mogelijk. Al mijn vriendinnen in Marokko gingen wel gewoon naar school en wilden lerares, advocaat of arts worden. Ik zat thuis en elke dag dat ik niet naar school ging, voelde alsof ik spijbelde.

Mijn vader wist niet wat voor scholen er waren in Nederland en ik sprak geen Nederlands. De opleiding die ik tot dan toe had gehad in Marokko, sloot hier ook niet aan. Ik zat in het derde jaar van de middelbare school en moest nog twee of drie jaar tot mijn baccalaureat. Dat werd in Nederland erkend als vwo-diploma en gaf toegang tot de universiteit. Maar zover was ik niet gekomen, ik moest halverwege mee.

Mijn vader en ik gingen langs alle scholen van Rotterdam met de vraag of zij mij als nieuwe leerling wilden aannemen. Geen enkele school was hiertoe bereid. De enige plek waar ik

terecht kon was de internationale school, maar daar had mijn vader het geld niet voor.

Uiteindelijk bleek er één school in Rotterdam waar kinderen van gastarbeiders terecht konden. Deze school was eerder een legitimatie om de leerplicht zogenaamd na te komen, dan een plaats waar werd lesgegeven. Het was een vergaarbak, een soort dagopvang voor alle minderjarige migrantenkinderen. Kinderen van alle leeftijden zaten bij elkaar in de klas. Er werden verschillende talen gesproken, Kaapverdisch, Turks, Berbers, Arabisch, alles behalve Nederlands. Het maakte ook niet uit of je eerder op school had gezeten of niet.

Ik zat in de klas met kinderen die niet konden lezen en schrijven, maar ook met kinderen die briljant waren geweest in het land waar ze vandaan kwamen. Toch vond ik het in het begin gezellig, want ik ontmoette er Marokkaanse meisjes, waarmee ik bevriend raakte. Die kwamen alleen steeds minder vaak opdagen en haakten op een gegeven moment af.

Ook ik wilde na verloop van tijd niet meer naar deze school. Toen moest ik op eigen kracht op zoek naar een school of een cursus om in elk geval Nederlands te leren. Met veel moeite kon ik terecht op een avondschool, waar ik te midden van de volwassenen verschillende cursussen ging volgen. Ook deze cursussen waren van korte duur.

In de tijd dat mijn vader hier was en wij in Casablanca, stuurde hij ons ansichtkaarten met de standaardtekst: 'Alles is hier goed. Mij ontbreekt niets, behalve jullie geliefde gezichten.'

Onze communicatie was eenrichtingsverkeer. Hij was de zender, wij de ontvangers. Soms kregen we ook handgeschreven brieven. De boodschap was hetzelfde. Er werd niets verteld over de omstandigheden waaronder Marokkanen leefden, of over het zware werk dat ze deden in de fabrieken. Het beeld dat